այս բառին հետ նոյնացուցած են Եղնիկի հետեւեալ նախադասութիւններուն մէջ կիրարկուած նոտրատիպերը. "այլ թէ Արհմն չար կարծիցի նոցա, վասն զխ-ր-մ-ն-ի անուն յանձին կրելոյ, առ ի յարեւէ զարեգակնատենչիկն արկանելոյ, ուստի եւ զանուն իսկ զխ-ր-մ-ն-ոյ առ", էջ 144, "որպէս՝ մոգքն խարին՝ թէ խ-ր-մ-ն արար զչարիս", էջ 235. Ընդդէմ աղանդոցի "Արհմն", նոյնանիշ գործածած այս բառի ծագումի մասին հմմտէ Տաշեան, Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 672, ես գիտել կու տամ միայն այստեղ թէ հոս բառիս ուղղականը "խ-ր-մ-ն-ի" չէ, այլ "խ-ր-մ-ն", "խ-ր-մ-ն-ի" կամ "խ-ր-մ-ն-ոյ" սեռականով. հետեւաբար ՀԲԷՆ ջնջելու է առաջին սխալ "խ-ր-մ-ն-ի"ն եւ գրելու՝ "խ-ր-մ-ն" (տես Meillet, Sur les termes religieux iraniens en arménien, Revue des Études arméniennes 1921, էջ 236) եւ նոյն բառի տակ Ոսկեբ.էն յառաջ բերուած տեղիքն ալ "աւձ", "վիշապ", իմաստով անցընելու է երկրորդ ուղիղ "խ-ր-մ-ն-ի"ին տակ։

(Շարունակելի։) Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԵՐԿԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Մեր արդի գրական լեզուն, ինչպէս եւ բարբառներու ամենամեծ մասը երկբարբառ չունի։ Երկբարբառ չունի նաեւ Թուրքերէնը. որուն ազդեցութիւնը այնքան մեծ է մեր լեզուին վրայ։ Հետեւաբար երկբարբառի գիտակցութիւնը կը պակսի մեզի։ Դժուար է մեզի համար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ օրինակ է-, ո-, է- եւն երկբարբառ են, որովհետեւ մենք այս ձեւերը վարժուած ենք կարդալ միշտ yev, av, iv եւն, որոնք մէկ ձայնաւորէ եւ մէկ կամ երկու բաղաձայնէ բաղկացած վանկեր են։ Երկբարբառի գաղափարը ըմբռնելու համար մենք պէտք ենք դիմել ուրիշ լեզուներու համեմատութեան, ընդհանուր ձայնախօսութեան եւ լեզուաբանութեան օրէնքներուն։ Ասոնցմէ կ'երեւայ որ երկբարբառները միութիւն են երկու տարբեր ձայնաւորներու՝ որոնցմէ մէկը կը հնչուի ամբողջ, իսկ միւսը կիսատ, խուսափուկ հնչումով, որով եւ կը կոչուի կիսաձայն։ Այսպէս օրինակ՝ իտալ buono եւ գերմ. auch բառերուն մէջ uo եւ au երկբարբառ են, որովհետեւ կազմուած են երկու ձայնաւորէ, որոնցմէ մէկը (o, a) կը հնչուի ամբողջ, իսկ միւսը (u) կիսատ։

Վերը ըսինք թէ մեր ներկայ բարբառները զուրկ են երկբարբառներէ. ասոնց մէջ բախտաւոր բացառութիւն կը կազմեն քանի մը հատը։ Շատ տեղ (օր. Կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա եւն) կան է եւ ո- օ երկբարբառները՝ որ կը գործածուին է եւ ո ձայնաւորներու փոխարէն։ Մեր բառը կը հնչուի մէր. է՞ր կը հնչուի է՞-օր։ Երկբարբառներու կողմէ հարուստ են գլխաւորապէս Սիւրիոյ եւ Աւստրիոյ բարբառները։ Անտիոքի Քէսապ գիւղին գաւառականին մէջ կը գտնենք uö, iu, öu, eï, uöï, üo երկբարբառները. Սիւրիոյ Արամ գիւղին մէջ aï, aə, au, eï, ie, ua, Սուչավայի մէջ (այժմ Ռումանիա) au, iu, ou, ie, eu, iə, Ղարաբաղի Գ/Հ գիւղին մէջ ua (այսպէս՝ ղ-ան, Ռբ-ան-ա)։ Ոգիի ենթաբարբառին մէջ eï, ou, öu եւն։

Այս երկբարբառներէն շատը նոր կազմուած են եւ չկան հին հայերէնի մէջ։

Հին հայերէնի երկբարբառները կը բաժնենք երեք խմբի.

1. -ա, -ա.
2. -ա-, է-, է-.
3. է-, էէ, է-, էէ, է-, է-, է-, էէ, էէ, է-, է-, -ա-, -ա-է, -ա-է, -ա-է, -ա-, -ա-ա։

Ա. խմբի երկբարբառներու կազմիչ երկրորդ տարրն է յ որոշենք նախ այս գրի ձայնը։

Արդի գրական լեզուին մէջ յ տառը ըստ տեղւոյն երեք տարբեր հնչում ունի. բառասկիզբը կը հնչուի հ, բառամէջը եւրոպական y (գերմ. j), բառավերջը անձայն է։ Անմտութիւն կ'ըլլայ կարծել որ Ս. Մեսրոպ ինքը այսպէս ըրած, այսինքն միեւնոյն տառին երեք տարբեր հնչում տուած ըլլայ։ Քանի որ հ գիրը կար, ի՞նչ պէտք կար նորէն յ մ'ալ հնարելու. ուրիշ խօսքով եթէ բառասկզբի յ գիրը կը հնչուէր հ, ի՞նչ պէտք կար հ գրով չգրելու։ Ըսել է թէ յ եւ հ տարբեր ձայներ էին, ինչպէս որ տարբեր են նաեւ ներկայ բարբառներէն շատերուն մէջ, որոնց մէջ յ եղած է կամ կիսաշունչ հագագ մը եւ կամ բոլորովին ջնջուած է, իսկ հ պահուած է հ կամ դարձած խ (օր. Յակոբ > յ-ակ-ոբ, ակ-ոբ, հաց > հ-ա-ց, խ-ա-ց)։ Ուրիշ լեզուներու տառադարձութենէն կ'երեւայ որ բառասկզբի յ գրին հնչիւնն էր եւր. y. օր. յազել պհլ. yazēm, յամոյր < ասոր. yaxmūrā, յաշտ < պհլ. yašt, յասպիս < յն. ἴασπις. հմմտ. նաեւ հայերէնէ տառադարձուած ձեւերէն

յն. Ագաթանգեղոսի մէջ յԱնի > lavi, յատակ > վրաց. ի-ատակէ (տես Արրտ. 1898, 368բ)։ Ընդհակառակը հ ձայնին դէմ կը գտնենք հ ինչ. հաղար < պհլ. hazār, համակ < պհլ. hamāk, հեգեանայ < ասոր. hegyānā, հերմէս < յն. ἑρμῆς, կամ աւելի թանձրացած ձիւռվ՝ հաշիւ < ասոր. xəšīw, հաղբ < ասոր. xawlā հեր (գաւառը) > յն. Χερᾶς եւն։

Մեկնելով այն սկզբունքէն որ միեւնոյն գրին միշտ միեւնոյն ձայնը պիտի ունենար այրուբենին գոնէ նոր հնարման ժամանակ, կրնանք ընդունիլ թէ բառամիջի յ եւս նոյն իւր y ձայնն էր. ասոր համաձայն կուգան արդի միահնչուն մուռ ընդունուած հնչումը եւ ձայնախօսական օրէնքները։

Ընդհանուր ձայնախօսութիւնը կը հաստատէ որ բաղաձայն y (գերմ. j) միանալով նախորդ ձայնաւորի մը հետ՝ կրնայ ստանալ կիսատ (ոչ բոլորովին ամբողջական) հնչում եւ ասով կը կազմէ երկբարբառներու շարք մը։ Այս կիսատ հնչումը՝ որ աւելի մօտ է ի ձայնաւորին, կը նշանակուի i կամ ï ձեւով, զանազանելու համար y հնչիւնէն՝ որ բաղաձայն է։ Այս կիսատ ï հնչիւնը կը մնայ յաջորդական բաղաձայնի մը քով, իսկ ձայնաւորէ առաջ կամ բառավերջը նորէն կը ստանայ բաղաձայնային հնչումը։ Այսպէս գերմ. ein բառին մէջ i երկբարբառային է, իսկ գերմ. Ei, Eier (ձու, ձուեր), անգլ. boy (մանչ). ռուս. бой (կռիւ) բառերուն մէջ i բաղաձայն է, այսինքն կը հնչուի զուտ y՝ Այս եւեւոյթն սակայն ընդհանուր չէ եւ բառավերջի երկբարբառը կրնայ մնալ նաեւ երկբարբառ. այսպէս իտալ. poi, giammai բառերուն մէջ վերջաձայն i իրաք կիսաձայն է եւ ոչ y։

Դժբախտաբար հայերէն այբուբենը այս կրկին ձայնաբանական երեւոյթներու համար առանձին նշաններ չունի. կան միայն ա, ւ գրչութիւնները եւ ոչ բնաւ ա՛, ւ՛ կամ նմանօրինակ ձեւեր. բայց ասկէ չենք կրնար հետեւցնել թէ յ միշտ բաղաձայն է։ Այսպէս կարծելու տեղիք կրնար տալ նաեւ թրակացւոյն քերականութիւնը, ուր ա, ւ իբր երկբարբառ յիշուած չեն եւ յն. αι, οι երկբարբառներուն իբր համապատասխան ձեւ գրուած են ա՛, ւ՛։ Խնդիրը կը փոխուի, երբ ի նկատի առնենք այն քանի մը բառերը, որոնց համաղորը կը գտնենք նաեւ պարսկերէնի եւ վրացերէնի մէջ. այսպէս են ա՝ երկբարբառին համար պայման եւ պայտար, որոնց Իրանեան ձեւերն են պրս. paymān, paykar, վրացերէն փոխառութեամբ պէմանէ, պէէրոբա։ Իրանեանները կը ցուցնեն որ ասոնց մէջ յ բաղաձայն է, ընդհակառակը վրացին կը ցուցնէ ձայնաւոր։ Ըսել է թէ երկբարբառներու հնչման երանգը զանազան է իւրաքանչիւր լեզուի մէջ եւ հետեւաբար անոնց տառադարձեալ ձեւերը զգուշութեամբ միայն ընդունելի։

Եւրոպացի հայագէտները առհասարակ այնպէս կ'ընդունին որ ա՝ երկբարբառ է բաղաձայնէ առաջ եւ բաղաձայնաւոր վանկ է ձայնաւորի քով։ Ասոր համար է որ ներկայ բարբառներուն մէջ առաջին պարագային ա՝ կը դառնայ ա՝, է, երկրորդ պարագային անփոփոխ կը մնայ. ինչ. հայր > հա՛ր, հէր, բայց հայելի > հայելի, հայել > հայե՛լ, վայելել > վայելել։ Եթէ թրակացին ա՝ իբր երկբարբառ չի յիշեր եւ կը դնէ միայն ինքնահնար ա՛ ձեւը, ասիկա, եթէ յունարէնի ստրկական հետեւողութիւն չէ, կրնայ մեկնուիլ անով՝ որ ա՝ երկու արժէք ունենալով՝ մշտապէս երկբարբառ չէր։

Միջավանկի ա՝ ձեւէն աւելի դժուար է վերջավանկի ա՝ ձեւին մեկնութիւնը։ Ամէն օտար բառ՝ որ կը վերջանայ a ձայնով՝ հայերէնի մէջ կը դառնայ ա՝. ինչպէս՝ աբեղա՝ < ասոր. awīlā, սատանա՝ < ասոր. sāṭānā։ Արդի հայերէնի մէջ այս ա՝ կը հնչուի պարզապէս ա. բայց ասկէ չի հետեւիր որ հին հայերէնի մէջ ալ այնպէս էր։ Եթէ վերջավանկի ա՝ հնչուած ըլլար ա, ինչպէսք կար աւելորդ յ մ'ալ դնելու. հայերէնը ունի վերջաձայն ա գրչութիւնը (ինչ. նա, նորա, նմա՛ եւն) եւ այս պարագային ալ կրնար նոյն ձեւը գործածել, մանաւանդ որ բառերուն մայր ձեւն ալ այնպէս կը պահանջէր։ Իսկ եթէ այդպէս չէ, ապա ուրեմն յ ձայնը հոս ալ հնչուած է։ Ճշմարիտ է թէ վրացերէն փոխառութեանց մէջ այս պարագային առհասարակ կը գտնենք ա (օր. հրեա՝ > հա՛րէա, ղա՛կա՝ > ղա՛կա եւն), բայց ասիկա ալ պէտք է վերագրել վրացերէն լեզուի ձայնաբանութեան, ուր վերջաձայն բաղաձայն եւ մանաւանդ յ գոյութիւն չունի։ Վրացերէնին ճիշտ հակառակ կը գտնենք պհլ. եւ ասորի ձեւեր. որոնք կը ցուցնեն որ բառավերջի ա՝ կը հնչուէր. հմմտ. Ո՛՛հա՝ = ասոր. Orhāi, (վարսա) վէրա՝ < պհլ. -vīrāi, պէշապա՝ > պհլ. pēšupāi։

Հիւպշման կը կարծէ որ հայերէնի մէջ վերջաձայն ա՝ կը հնչուէր ա, որովհետեւ տարօրինակ կը գտնէ որ հայը ասորիներէն a լսէր եւ ինքը ay գրէր. բայց այսպիսի երեւոյթ մը ոչ միայն զարմանալի չէ, այլ եւ մինչեւ այսօր ալ կենդանի է մեր մէջ։ Պոլսոյ մէջ թուրքերը

կը հնչեն ֆ-ավ-ֆ, ֆ-ապ-ֆ, հայերը ֆ-ավ-ֆ, ֆ-ապ-ֆ։ Եթէ միեւնոյն քաղաքին մէջ քովէ քով ապրող ժողովուրդներ կրնան տարբեր հնչումներ գործածել, որչափ աւելի երկրէ երկիր, Ասորիքէն Հայաստան։

Վերջաձայն -ՅՒ-ին հնչումը պարզելու համար թանկագին օրինակ մ'է յն. Ագաթանգեղոսի մէջ Αὐταῖας ձեւը, որ ՕՒՅ անուան տառադարձութիւնն է եւ յայտնի կերպով կը ցուցնէ որ բառավերջի ՅՒ հնչական արժէք ունէր։

Իբր այսպիսի ապացոյց կը ծառայէ նաեւ սեռականի կազմութիւնը. -ՅՒ վերջացող բառերն սեռականի մէջ կ'ըլլան -ՅՒ, իսկ -Ի վերջացողները՝ -ՅՒ, որուն մէջ ՅՒ համապատասխանելով է ձայնին, անոր մերձաւոր հնչում մը ունենալու էր եւ ոչ թէ ըլլալու էր անձայն։

Կը մնայ միայն ստուգել թէ այս հնչումը երկբարբառային էր, ինչպէս իտալ. mai, giammai բառերուն մէջ, թէ բաղաձայն, ինչպէս ռուս. край, թրք. saray բառերուն մէջ։ Ասիկա ստուգելու միջոց չունինք։ Եւրոպացի հայագէտները կ'ընդունին իբր բաղաձայն։ Ասոր իբր ապացոյց թերեւս ծառայէ այն կրկնակ ձայնափոխութիւնը՝ որուն ենթարկուած է վերջավանկի -ՅՒ՝ Կովկասեան բարբառներուն մէջ. այսպէս՝ գղ-ՅՒ, ֆէ-ՅՒ > գղ-Ի, ֆէ-Ի, բայց գղ-ՅՒՆ, ֆէ-ՅՒՆ > գղէն, ֆէ-էն, վերը ըսուածներուն համաձայն՝ ընդունելով որ որոշեալ ձեւերուն մէջ իբր բաղաձայնի քով -ՅՒ երկբարբառ է, առանց յօդի ձեւն ալ պիտի դառնայ բաղաձայնաւոր, քանի որ միւսէն տարբեր ձայնափոխութեան կ'ենթարկուի։

Այ երկբարբառին հետ համեմատելի է -ՅՒ։ Ասիկա նոր բարբառներու մէջ դարձած է -Ի, որմէ ալ է-, էջ. գրական լեզուին մէջ ձայնաւորէ առաջ կը հնչուի ՅՒ (օր. հոյ-կապ), բաղաձայնէ առաջ -ՅՒ (անոյշ)։ Այս տարբերութիւնը կը ցուցնէ երկու բան. նախ՝ որ -ՅՒ, ինչպէս եւ -Ի՝ երկու տարբեր ձեւ ունէր հին հայերէնի մէջ, մին իբր երկբարբառ, միւսը իբրեւ բաղաձայնաւոր վանկ, երկրորդ՝ որ ՅՒ եւ -ՅՒ հնչումներէն մին կամ միւսը գոյութիւն չունէր նախապէս։

Մենք կը կարծենք որ -ՅՒ հնչումը գոյութիւն չունէր հին ժամանակ. եւ -ՅՒ երկբարբառին հնչումն էր ձայնաւորէ առաջ ՅՒ, բաղաձայնէ առաջ երկբարբառային ՅՒ. ասոր իբր լաւագոյն հաստատութիւնը կը գտնենք վերացերէն տառադարձութիւններէն՝ կապոեպի < կապոյտ, խոիրի < խոյր, մասամբ կրնանք յիշել նաեւ ամբոլի < համբոյր, ղբի < ղոյբ, նիգոլի < ընկոյզ, որոնք իրենց -ի ձայնով կը ցուցնեն որ յամենայն դէպս -ՅՒ երկբարբառին մէջ -Ի ձայնը չկար։ Ո՞ հնչումը կը գտնենք վրաց. պոպրոէ < պապրոյտ, սամոէ < սամոյր, ղոէ < կոյս, ֆոէ < ֆոյն, նէմշէ < նմոյշ բառերուն մէջ, որոնք կամ պարսկերէնէ են եւ կամ Հայոց յետին հնչման համեմատ։ Ցոյն եւ լատին տառադարձութիւններէն ունինք Χοϑαῖται (Խոյթ), Capotes (կապոյտ լեռը), որոնց մէջ նոյնպէս ՅՒ կը գտնենք եւ ոչ -Ի։ Գալով Իրանեաններուն՝ հոս ալ ունինք ՅՒ կամ ō. առաջինին կը պատկանին rōi < արոյր, baoiδi > բոյր եւն, որոնց մէջ ՅՒ եւ -ՅՒ ճշգիւ համապատասխան են իրարու, իսկ երկրորդին կը պատկանին takōk > թաքոյկ, ōž > ոյժ, anōš > անոյշ, bōž > բոյժ եւ նմաններ, որոնց ō ձայնի վրայ արդէն խօսած ենք վերը՝ -Ի ձայնին վրայ խօսելու ժամանակ։

Այ երկբարբառին նման՝ բառավերջի -ՅՒ եւս կը մնայ անորոշ, թէեւ եւրոպացի հայագէտները կ'ընդունին ՅՒ։ Տառադարձութեանց մէջ ունինք ղէ-ր-ՅՒ > յն. ζουάρου, բայց ասիկա անշուշտ արժէք չունի, որովհետեւ յունարէն վերջաձայն ου ոչ թէ հյ. -ՅՒ երկբարբառին տառադարձութիւնն է, այլ յունարէն սեռականի մասնիկը։ Արժէք չունի նոյնպէս վրաց. saro < հյ. սարՅՒ «շոճի», որովհետեւ վրացերէնի մէջ յ ձայնը չգտնուելով՝ ջնջուած է։ Աւելի օգտակար են ասոր. Awdīšō' > ԱբդիշՅՒ, պհլ. Vndoi > ՈւնդՅՒ, բայց ասոնք ալ խնդիրը չեն լուծեր վճռականապէս։ Տարակոյս չկայ որ -ՅՒ եւ -ՅՒ իրարու համադիր ձեւեր են եւ ինչպէս որ բառավերջի -ՅՒ ընդունուած է իբր բաղաձայնաւոր, նոյնպէս ըլլալու է նաեւ -ՅՒ։

Երկրորդ կարգի երկբարբառներն են -Ի, է-, է-, որոնք կազմուած են - գրով։ Քննենք նախ այս գրին հնչումը։

Ի գիրը այսօր մեզի համար համազօր է էին։ Ամենուն յայտնի են այն վէճերը՝ որ երկար ժամանակ վարեցին Կովկասի հայերը այս գրերու ուղղագրութեան շուրջը։ Խնդիրը ցորչափ կը վերաբերի արդի լեզուի ուղղագրական բարեփոխութեան, չի պատկանիր մեր նիւթին. բայց այս պայքարի առաջնորդ Ղ. Աղայեանը խնդրի մէջ կը խառնէր նաեւ հին Հայոց հնչական դրութիւնը եւ դնելով սուտ ու սխալ հիմունքներ, անոնցմով կ'ուզէր ապացուցանել իր տեսութիւնը։ Իր կարծիքով հին Հայերը չունէին Ի, է գրերը. ինքը համարձակած է մինչեւ անգամ այն տարօրինակ գաղափարը յայտնելու թէ «Հնումը գրելը գրողի կամքիցն էր կախուած, իսկ կարդալը՝ կարդացողի» (Մուրճ 1890,

էջ 1585)։ Իբր թէ երբ կը գրէին գ--ն, ազատ էին կարդալու գ՝ն, գ՝--ն, գ--ն, գ--ն։ Այսպիսի բան ի հարկէ Աղայեանի ենթադրութեամբ միայն գոյութիւն ունի։ Իսկ բոլոր եւրոպացի հայագէտները համաձայն են որ Ս։ Մեսրոպ աշխատեր է կազմել ըստ կարելւոյն ճիշտ հնչական այբուբեն, որուն նրբութեան ու մանրակրկիտ ճշտութեան ապացոյց են մեր է--, է--յ, է--, է--յ, է--, է--յ եւն մերձաւոր հնչիւններու զանազանութիւնը։ Ասոնց վրայ քիչ մը վարը։ Աղայեանի կարծիքներուն հերքումը տեսանք արդէն նախորդ գլխուն մէջ։ Հոս պէտք է միայն խօսիլ – եւ վ գրերու տարբերութեան վրայ։

Ահա թէ ինչ կը գրէ ինձ հայագէտ Meillet իր նամակին մէջ այս խնդրի առթիւ. "Գալով վ եւ – գրերուն, ես համոզուած եմ որ ասոնք իրարմէ տարբեր ձայներ էին, առանց որոյ այբուբենի հեղինակը զանոնք զանազանած չպիտի ըլլար։ Հակամէտ եմ կարծելու որ վ կը նշանակէր իսկական բաղաձայն մը, թերեւս արդէն շրթնատամնային վ ձայնը։ Բայց այս վերջին կէտին վրայ ապահով չեմ։ Յամենայն դէպս անշուշտ spirante էր, կրկնաշրթնային կամ շրթնատամնային։ Իսկ – աւելի բաղաձայն -- էր" (1913, Դեկտ. 23)։

Ի գրին ճշգրտ բաղաձայն չըլլալուն, այսինքն վ հնչիւնը չունենալուն զօրաւոր ապացոյց մ'է Թրակացւոյն վկայութիւնը, որ իր դասաւորութեան մէջ – գիրը կը դնէ ձայնաւորներու եւ այն ալ կարճ ձայնաւորներու շարքը, մինչդեռ վ գրի մասին յիշատակութիւն չկայ։ Ասկէ կ'երեւայ որ – ճիշդ համապատասխան է յն. υ ձայնին։ Արդէն աւելի յետին յունարան գրիչները այս տառը կը գործածեն իբրեւ է--, ինչ. է--բոյլ, հ--պ--- փիս. կիւրակէ, հիւպատոս։

Աղայեանի եւ իր բոլոր համամիտներու մեծագոյն սխալն այն է որ իրենց հիմ կ'առնուն արդի արտասանութիւնը եւ կը կարծեն որ արտասանութիւն ըսուածը այնպիսի քարացեալ բան մըն է, որ դարերու ընթացքին մէջ պարտաւոր է անփոփոխ մնալ։ Մինչդեռ չկայ աւելի յեղյեղող կ ու նուրբ բան քան մարդկային հնչումը։ Բայց նոյն իսկ եթէ ի նկատի առնունք մեր արդի հնչումը, կը գտնենք խումբ մը բառներ, որոնց մէջ – եւ վ ձայներու զանազանութիւնը կայ։ Այսպէս Հազզ, Սուչաւա եւ Մարաղա ունին առանձին առանձին – եւ վ ձայները։ – անգլ. w կամ հյ. -- հնչման մօտիկ ձայն մ'է, որ կը գտնուի թէ բառին սկիզբ, թէ մէջը եւ թէ վերջը։ այսպէս Հազզ՝ -ըէն "վրան" (կարդա՝ --ըէն), -ըէ՝ "որ" (կարդա՝ --ըէ), Սուչաւայի մէջ հ--, ց-- (կարդա՝ հ՝--, ց՝--)։ Մարաղայի[1] բարբառով սովորաբար կրաւորականի վերջաւորութեան մէջ։ ինչ. գ--ը--ըէլ, վ-ր՝ը-էլ, կ--բ---ըէլ եւն, եւ մի քանի տեղ --, օ--, – ձայներէն յետոյ։ ինչ. ի--ըէ՝, ի--ըէլ, ---ան+ (վանք), ը---ա, ը---ը, ֆ---ը։

Բացի անգլերէնէ՝ – ձայնը կը գտնենք յատկապէս քրդերէնի մէջ։ օրինակ՝ Ցովհ. ԺԹ. 16 (ըստ բողքականներու թրգմ. տպ. պոլիս 1872)։ Ո-է ը-ղէ գ--է ԼԸ գէ-ՐԷ --ն գ--ի օ ԼԸ ի--ԷՔ --գ (յայնժամ եւ զնա ի ձեռս նոցա, զի խաչ ելանիցէ)։ Հոս գտնուած երկք -- գրչութիւնները կը ներկայացնեն w = – ձայնը (we, äwi, wan)։

Նոյն – ձայնը կար նաեւ հին Հայոց մէջ, որով եւ կազմուած են --, է--, է- երկբարբառները։ հետեւարար պէտք է հնչել ասոնք իբր ա՝--, է՝--, է՝--։

Ինչպէս --յ, --յ, նոյնպէս եւ այս տիպի երկբարբառները ըստ ընդհանուր ձայնարանութեան կրնան ստանալ երկու ձեւ։ բաղաձայնէ առաջ երկբառբառ են, իսկ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը կը ստանան թաւ հնչիւն, – մասը վերածելով վ։ Այսպէս լտ. aurum "ոսկի", բայց avis "թռչուն"։ Սակայն ինչպէս --յ, --յ տիպի երկբարբառներու մէջ՝ նոյնպէս եւ հոս օրէնքը ընդհանուր չէ եւ ունինք երկբարբառային ձեւեր նաեւ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը։ ինչ. անգլ. now (նա՝--) "այժմ. արդ", how (հա՝--) "ինչպէս", however (հ---էվր) "թէեւ" nowhere (նօ--էր) "ոչ ուրեք", nowise (նօ---յզ) "ամենեւին", գերմ. Bau ("շինուածք"), Frau (կին) եւն։

Հիւպշման կը կարծէ որ հայերէնի մէջ ալ --, է--, է- հնչուած են բաղաձայնէ առաջ երկբարբառ, իսկ ձայնաւորէ առաջ եւ բառավերջը ճշգիւ --վ, էվ, իվ, այս պատճառով ալ իր տառադարձութեանց մէջ կը գրէ hav, havat, t'el'ev եւն։ Meillet այս ենթադրութիւնը վերջնական չընդունիր եւ զգուշութեան համար կը տառադարձէ hav, havat, t'el'ew եւն։ Ցունարէն, պարսկերէն եւ վրացերէն տառադարձութիւնները վճռական պատասխան մը չեն տար այս մասին։ յունարէնը չունենալով թաւ υ ձայնը՝ ամէն պարագայ մէջ ալ կը դնէ երկբարբառ։ այսպէս Սէ-նի+ < Συνή, Συννία, Σαυνία, Տ--ր--ն (Տ--ր՝ն)

[1] Մարաղայի շատ զարմանալի բարբառին վրայ մանրամասն քննութիւն մը պատրաստեցի 1920 թուի ամառը նոյն իսկ տեղւոյն վրայ (անտիպ)։

> Τάραυνα (այսպէս Պրոկոպիոսի քով. իսկ յետնալար Ταρών, ինչպէս ունի Կոստանդին Ծիրանածին), լտ. Tauranitium (իմա՛ Taraunitium), Բ-ֆ-ա-ն > Βαγαυάν, Զ-ր-ա-ն-դ < Σαροῦανδῶν, Ա-տ- (Օտ-) < Αὐτοῖις, ղէ-ր-ոյ > ζουάρου, Բ-ֆ-ր-ա-ն-դ > Βαργαυάνδηνη (Պտղոմէոս). մինչեւ իսկ վ ձայնին դէմ կը գտնենք ου. ինչ. Վ-ղ-ր-ղ > Οὐαλάρς, Վ-ղ-ր-ղ-պ-տ > Οὐαλαρσαπάτ, եւ խեղճ ու կրակ ձեւի մը տակ՝ Վ-հ-վ-հ-ա-ն > Οὐαυήϊος։ Պարսկերէնն ու վրացերէնը ունին ընդհակառակը միայն բաղաձայն v եւ այսպէս ալ կը տառադարձեն. օր. վրաց. Հ-մ-ա-վ-է < հ-մ-ա-, տ-ղ-վ-ր-է < տ-ղ-ա-ր, Բ-ա-վ-ի-է < բ-ա-ր, բ-օ-ր, ա-վ-ր-է < ա-ա-ր, Դ-ե-վ-ա-դ-է < դ-հ-ա-ա-դ, ա-ր-ձ-ա-վ-է < ա-ր-ձ-ա- եւն։ Նոյնպէս Ն-ա-վ-ա-ր-դ < իրան. navasārd, Արտաւազդ < զնդ· ašavazda- եւն։

Մենք կը կարծենք որ ա-, է-, է- ամէն պարագայի մէջ ալ հնչուած են au, eu, iu (ա-, է-, է-) եւ ոչ բնաւ av, ev, iv. Նոյն իսկ բառերու վերջը. ապա թէ ոչ ինչ պատճառ ունէր Ս· Մեսրոպ չգրելու հ-ա-ի, այլ հ-ա-է։ Եթէ առարկուի թէ նա հետեւեր է յունարէնին, այսինքն կուրացած է յոյն ուղղագրութեան ոճով, այս ժամանակ ինչո՞ւ բառասկիզբն ալ յունարէնի համեմատ գրած չէ -, այլ վ։ Որչափ որ մեր շրջակայ լեզուներու տառադարձութիւնները անկարող են խնդիրը պարզելու, այնու ամենայնիւ ունինք վրացերէն երկու պատուական օրինակ, որոնց մէջ վերջաձայն ա- տառադարձուած է օ[1] (է-օ < է-ա-, գէր-օ < գէր-ա-) եւ յայտնի կերպով կը ցուցնեն որ վերջաձայն ա- կը հնչուէր ա-։ Ասոնց կրնանք աւելցնել նաեւ ալիզէ < ալ-ա-, որուն մէջ է ձայնաւորը յամենայն դէպս չի կրնար դրուած ըլլալ էվ ձայնախմբին դէմ, եւ կը պահանջէ երկբարբառային է- (ալ-է-ա-)։ Ցիշենք վերջապէս յն. υ ձայնին մեսրոպեան տառադարձութիւնը է- ձեւով. օր. Κυριακός > Կ-ի-ր-ա-կ-ա-ս, λαβύρινθος > Լ-ա-բ-է-ր-ի-ն-թ-ա-ս, ζέφορες > Զ-է-ֆ-ի-ր-ա-ս եւն։ Ցոյն գիրը Ե· դարուն կը հնչուէր արդի Ֆրանս. u = գերմ. ü գրին պէս, Հայերը այս հնչիւնը չունենալով, մեծաւորապէս նոյն ձայնը պատկերացնելու համար կրնային գրել է-, ա-, առնուազն է. իսկ եթէ գրեր են է-, ուրեմն ասիկա ունի մերձաւոր հնչիւն մը, այն է երկբարբառային է-ա- եւ ոչ բնաւ էվ։

1 Նոր հրատարակուած «Ուսումն դասական հայերէն լեզուի» հայկական աշխատութեան մէջ (էջ 489) մեծ անուշադրութեամբ՝ այս օ (օ-) ձայնափոխութեան տեղ դրուած է ա-։

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են ա-, է- յանգող բառերու յոգնակին է, է-ա- հոլովման եզ. եւ յոգ. գործիականները։ Օր. բ-ա-ն-է բառը այսօր երկու տարբեր հնչում ունի. ոմանք կը կարդան բ-ա-ն-է, ուրիշներ բ-ա-ն-է-է։ Ասոնցմէ որն է ուղիղը։ Բայց գիտենք որ է-ղ-է բառի յոգ. գործ. է-ղ-է-ա-է ձեւը կը լսուի է-ղ-է-օ-է, որմէ կ'երեւայ որ ա- երկբարբառ էր։ Ասոր համեմատ ալ պէտք է որ ընդունինք բ-ա-ն-է (երկբարբառ) եւ ոչ բ-ա-ն-է։ Հիւսիսման ընդհակառակը կը կարծէ որ է-ղ-է-օ-է, բ-ա-ն-է-ա-է սխալ ձեւեր են. Ե· դարուն Հայերը կը կարդային է-ղ-է-ա-է, բ-ա-ն-է-է, որ է-ի յաւելումով կը կազմուէին եզ. է-ղ-է-ա-է, բ-ա-ն-է ձեւերէն, ճիշտ ինչպէս գե-ա-է ձեւէն յոգ. գե-ա-է-է, կամ եզ. կ-է-ա-է, յոգ. կ-է-ա-է, եզ. հ-ա-է-, յոգ. հ-ա-է-է, առանց որ եւ է փոփոխութեան։ Հիւսիսման ընդունելով նախապէս կաբաւ, հաշիւ, բանիւ, քաղաքաւ իբր հարազատ հնչում, բնական է որ յոգնակիին մէջ ալ պիտի պահանջէր կաբաւէ, հաշիւէ, բանիւէ, քաղաքաւէ, թէեւ ասոնք համաձայն չըլլային իր նախապէս ընդունած այն օրէնքին, որ ա-, է-, է- բաղաձայնէ առաջ երկբարբառ են։ Ամբողջ հակասութիւնը կը վերնայ՝ եթէ ընդունինք որ ա-, է-, է- ամէն պարագայի մէջ ալ երկբարբառ էին եւ բնաւ չէին կրնար ստանալ ավ, էվ, էվ թաձր հնչումները։

Իբր վերջին նկատողութիւն աւելցնենք այն՝ որ արդի գրականին մէջ է-, է- ուրիշ ձայնափոխութիւն մ'ալ կրած են. այն է որ թէեւ բառին մէջ եւ բառին ծայրը կը հնչուին էվ. էվ, բայց բառին սկիզբը դարձած են եւ = yev, իւ = yu, yü (հմմտ. իւր = yur, իւղ = yüχ)։ Ասոնց մէջ y բոլորովին եկամուտ է եւ բնաւ գոյութիւն չունէր հին արտասանութեան մէջ. հմմտ. Եւղաղ < յն. Εὐλάλιος, եւրակիկոն < εὐράκυκλον, եւ վերը՝ սկզբնատառ է գրի մասին ըսուածները։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԱՇԱՌԵԱՆ